

חשיבה בין־ערבית על התהליך המדיני והנורמליזציה עם ישראל

אופיר וינטר

מדינות ערב הסוניות, בראשן מצרים וערב הסעודית, גילו לאורך שנת 2016 פעלתנות למען שבירת הקיפאון בתהליך המדיני הישראלי-פלסטיני וחדוש המשא ומתן לשלום. נשיא מצרים, עבד אל-פתאח א-סיסי, פנה בשתי הזדמנויות נפרדות – האחרונה שבהן ב-20 בספטמבר 2016, מעל במת העצרת הכללית של האו"ם בניו־יורק – בקריאה ישירה לעם ולהנהגה בישראל להכיר בחשיבות פתרון הבעיה הפלסטינית, ולחתור להשגתו. הוא הדגיש כי העת הנוכחית מזמנת "שעת כושר אמיתית לכתיבת דף מזהיר בהיסטוריה של האזור", אשר מימושה יעניק יציבות ביטחונית ושגשוג כלכלי לפלסטינים ולישראלים.¹ דבריו אלה הצטרפו להצהרה קודמת שהשמיע בחודש מאי, על כך שפתרון הבעיה הפלסטינית יסלול את הדרך לשלום "חס" יותר בין ישראל למצרים.² משלחת סעודית המורכבת מאנשי אקדמיה ואנשי עסקים ביקרה ביולי 2016 בישראל באישורו של בית המלוכה, ונועדה עם מנכ"ל משרד החוץ ועם חברי כנסת במטרה לעודד את השיח בישראל על יוזמת השלום הערבית.³ בתגובה הכריז ראש הממשלה, בנימין נתניהו, בנאומו בספטמבר באו"ם כי ישראל מקדמת בברכה את "רוח יוזמת השלום הערבית", ומעוניינת בדיאלוג עם מדינות ערב על אודות שלום רחב שיכלול גם את הפלסטינים. הוא התפאר בכך שמדינות ערביות רבות מכירות כיום לראשונה בכך שישראל אינה אויבתן, אלא בעלת־בריתן למאבק באיראן ובמדינה האסלאמית ולהשגת יעדים אזוריים משותפים של ביטחון, שגשוג ושלום.⁴

חרף חילופי המסרים החיוביים בין ישראל למצרים ולערב הסעודית, הם לא היתרגמו עד כה לפריצת דרך מדינית, או למצער – למפגש פסגה בחסות מצרית או אחרת בין ראש ממשלת ישראל ליושב ראש הרשות הפלסטינית, או בין נציגים בכירים מטעמם. הסיבות לכך קשורות בכל בעלי העניין: ישראל והרשות הפלסטינית לא

הפגינו בשלות לפשרות היסטוריות בסוגיות הליבה של הסכסוך, ובפרט – ירושלים, ההתנחלויות, זכות השיבה וההכרה בישראל כמדינת העם היהודי. קואליציית הימין בישראל והפילוג הפנים-פלסטיני בין פתח לחמאס מהווים גם הם מכשלה בפני אימוץ מדיניות פייסנית בעלת קונצנזוס רחב; ארצות הברית, המועמדת העיקרית לתיווך במשא ומתן, הייתה עסוקה בבחירות הפנימיות לנשיאות, וממילא מנופי ההשפעה שלה על ישראל והפלסטינים מוגבלים למדי נוכח הפערים העמוקים בעמדות הצדדים; מדינות ערב, מצידן, מתקשות לגבש נוסחה שתחלף את העגלה המדינית מן הבוץ. המבוי המדיני הסתום יוצר תסכול בקרב מדינות ערביות הרואות בקידום תהליך השלום אינטרס לאומי ואזורי. גם מבחינת ישראל הוא עלול להתגלות כהחמצה של הזדמנות היסטורית לנורמליזציה רחבת היקף, העשויה להגיע לכדי כינון שיתוף פעולה אזורי רב-ממדי וגלוי. מנגד, אם יתחדש המשא ומתן לשלום, לא כל שכן – אם יושג הסכם מדיני פורץ דרך, צפוי להיפתח בנסיבות האזוריות הנוכחיות צוהר להשתלבות של ישראל כשחקנית לגיטימית במרחב המזרחי תיכוני.

האינטרסים הערביים בהתנעת התהליך המדיני

העניין הרב שמגלות מדינות ערב הסוניות (בפרט מצרים, ערב הסעודית, ירדן ואיחוד האמירויות) בהסדר ישראלי-פלסטיני מוסבר באופן רשמי במכלול אינטרסים, מקצתם משותפים לכולן ומקצתם ייחודיים למדינות מסוימות. סוגיה מובנת מאליה הזוכה לבולטות, לכל הפחות במישור הרטורי, נוגעת למחויבות הערבית ההיסטורית והמתמשכת כלפי הפלסטינים, אשר עניינם היה ועודנו מוגדר כעניין כלל-ערבי ראשון במעלה. בביקורו בישראל ביולי 2016 הרבה שר החוץ המצרי, סאמח שוכרי, להדגיש את החשיבות שמצרים מייחסת למאמצים המדיניים לפתרון הבעיה הפלסטינית. הנשיא א-סיסי שב והזכיר בנאומו בוועידת המדינות הבלתי מזדהות, שהתקיימה בספטמבר בוונצואלה, את תמיכתה של מצרים בזכויותיו הלגיטימיות של העם הפלסטיני להקמת מדינה עצמאית שבירתה ירושלים המזרחית, ואת סלידתו מהמשך הכיבוש ומהתגברות קצב הבנייה בהתנחלויות. עם זאת, חידוש מסוים בעמדה המצרית נגע לכך שהסולידריות עם הפלסטינים לוותה בהטלת אחריות לקיפאון המדיני גם על כתפיהם, בגין הקרע הפנימי המתמשך בין פתח לחמאס, המעיב על יכולתה של הרשות הפלסטינית לשאת ולתת בשם כלל העם הפלסטיני ולהסדיר את מעמד רצועת עזה.⁵

נימוק נוסף בזכות קידום התהליך המדיני נוגע לתפיסה הרווחת במדינות ערב לפיה המשך הסכסוך מעניק רוח גבית להתפשטות האסלאם הקיצוני ומגביר את חוסר היציבות באזור, בעוד הסדר שלום יסייע ליבש את אחד המעיינות המרכזיים שמימיו

משקים את הטרור. מצרים המתאוששת משתי מהפכות וירדן המתמודדת עם גלי פליטים סורים ממקמות את היציבות בראש סדר היום הלאומי שלהן. הסטטוס קוו הנוכחי וההתפרצויות האלימות התקופתיות בין ישראל לפלסטינים מהוות, לדידן של השתיים, גורם לליבוי התסיסה הפנימית ולחיזוק כוחות מערערי יציבות הקוראים תיגר על משטריהן. התלקחויות אלימות בסכסוך הישראלי-פלסטיני מאיימות על ירדן בשל מאפייניה הדמוגרפיים, כאשר כל הסלמה מפרנסת כוחות אסלאמיסטיים החותרים תחת בית המלוכה. מצרים, מצדה, מעוניינת בהסדר שימנע מישראל ומחמאס להיכנס להתנגשויות העלולות להקרין על דעת הקהל המצרית. מלבד זאת, חתירתה של מצרים לשיכוך סכסוכים במזרח התיכון מהווה חלק בלתי נפרד ממאמציה האינטנסיביים והכוללים לשיפור כלכלתה, באמצעות שיקום דימויו של האזור כיעד בטוח לתיירות ולהשקעת הון זר. על רקע זה יש להבין את דבריו של א-סיסי באו"ם על כך ש"הסכסוך הערבי-ישראלי עודנו [המקור] המהותי של חוסר היציבות במזרח התיכון, מה שדורש שילוב כוחות של מדינות האזור והקהילה הבינלאומית למען השגת הסדר קבוע וכולל לסכסוך".⁶ הגנרל הסעודי אנוור עשקי, ראש מרכז המחקרים הפוליטיים והאסטרטגיים בג'דה, הסביר גם הוא בביקורו בישראל כי הסכסוך הישראלי-פלסטיני משמש קרקע פורייה לבלבול האידאולוגיה של איראן ושל גורמי הטרור הסוחרים בבעיה הפלסטינית, ואילו פתורנו ישמוט אותה תחת רגליהם.⁷

עבור מצרים וערב הסעודית, טעם נוסף לקידום תהליך השלום קשור בשאיפתן למינוף התיווך בין ישראל לפלסטינים (במקרה המצרי) ולהתוויית מתכונת הסדר הקבע (במקרה הסעודי), לשם חיזוק מנהיגותן האזורית בקרב מדינות ערב ולשיפור מעמדן בעיני המערב, ובמיוחד ארצות הברית. מצרים – שהייתה חלוצת השלום עם ישראל, ואשר מילאה לאורך השנים תפקיד מרכזי במאמצי התיווך בין ישראל לפלסטינים – רואה בהסכם השלום הישראלי-מצרי ובמעורבותה בקידום תהליך השלום בין ישראל לפלסטינים חלק מן המוניטין הבינלאומי החיובי שבו היא מתהדרת. משטר א-סיסי רואה בטיפוח דימויה של מצרים כמדינה שוחרת שלום ובטיפוח דימוי הנשיא המצרי הנוכחי כממשיך דרכו של סאדאת חלק ממיתוגה מחדש של מצרים בתור "המבוגר האחראי", עוגן של יציבות באזור מעורער ומשוסע הסובל מטרור וממלחמות אזרחים מדממות. יתרה מכך, יש במצרים כאלה המייחלים לכך שתרומתה לשלום האזורי תסלול עבורה את הדרך להגדלת הסיוע הכלכלי האמריקאי ולקבלת סיוע מהגופים הפיננסיים הבינלאומיים היושבים בושינגטון.⁸ ערב הסעודית תפיק גם היא רווחים פוליטיים ותדמיתיים בזירה הבינלאומית, אם יוזמת השלום הערבית – שאושרה

ביוזמתה על ידי הליגה הערבית ב-2002 – תתקבל לבסוף על ידי ישראל והפלסטינים כבסיס הרשמי למשא ומתן על הסדר ערבי-ישראלי כולל.

נקודת מבט חלופית אשר נרמזת בזהירות בהצהרות ערביות רשמיות, אך ניכרת בבהירות בשיח הציבורי הרשמי למחצה, רואה ביישוב הסכסוך הישראלי-פלסטיני מבוא לכינון סדר אזורי חדש, שבמסגרתו יוכלו מדינות ערב וישראל לשלב כוחות ביתר חופשיות בסוגיות ביטחוניות וכלכליות. החידוש בשיח זה הוא העניין הערבי בקידום הנורמליזציה: אם במסגרת היוזמה הערבית המקורית הוגשה הנורמליזציה כ"פיתיון" שנועד לדרבן את ישראל להיכנס לתהליך השלום, עתה היא משקפת אינטרסים ערביים אותנטיים ביצירת "מזרח תיכון חדש" שיכלול שיתופי פעולה רחבים וגלויים מבעבר עם ישראל. בראייה זו, פתרון הבעיה הפלסטינית נועד לסייע למשטרים הערביים להכשיר בעיני עמיהם את הפיכת "אויב האתמול" ל"בעל הברית של המחר". במישור הביטחוני, התקדמות משמעותית בתהליך השלום תקל שיתוף פעולה ערבי-ישראלי מול אויבים משותפים המאיימים על יציבות האזור ועל שלומו, בראשם איראן וקבוצות טרור סלפיות-ג'האדיסטיות. במישור הכלכלי היא תסלול את הדרך להקמת מערכי שיתוף פעולה מזרח-תיכוניים בין מדינות האזור בתחומים כגון אנרגיה, מים, חקלאות, תיירות, תעבורה וסחר.

עתיד היחסים בין ישראל למדינות ערב

הטלטלות שפקדו את האזור מראשית העשור הנוכחי החלישו את הזיקה המסורתית בין הנורמליזציה הערבית-ישראלית לבין התקדמות תהליך השלום הישראלי-פלסטיני. התרופפות קשר התלות בין השתיים היא תולדה של כמה תהליכים: הפיחות במרכזיותה של הבעיה הפלסטינית; ההתמקדות הגוברת של מדינות ערב בצורכיהן הפנימיים; האויבים המשותפים שמולם ניצבו מדינות ערב וישראל; ובמיוחד – האינטרס הצבאי, המדיני והכלכלי ההדדי שמצאו מדינות ערב וישראל בהידוק קשריהן. תהליכים אלה הובילו לכך שקידום הנורמליזציה והתקדמות תהליך השלום הישראלי-פלסטיני אינם עוד "כלים שלובים", אלא משתנים ששיווי המשקל ביניהם מורכב יותר. לאור זאת, שיתופי פעולה ערביים-ישראליים עשויים להתפתח באורח מוצנע ומדוד גם ללא פריצת דרך מדינית. אולם קשרים אלה צפויים לשגשג ולצאת מן המחשכים אל האור בכפוף להשגת התקדמות מדינית, ולו סמלית. הגעתם למיצוי מרבי מותנית בהתהוות מציאות מדינית חדשה של הסכם ישראלי-פלסטיני שתעניק ביטוי ממשי לנכונות הערבית חסרת התקדים הקיימת כיום למפנה עמוק בעל ממדים קונקרטיים ותרבותיים במעמדה של ישראל במרחב.

כאמור, קיפאון מדיני אינו בהכרח מתכון להידרדרות או לקיפאון ביחסי ישראל-ערב. מדינות ערב מנתחות בפיכחון את הסיכויים להשגת הסדר קבע בין ישראל לפלסטינים, ואינן ששות להותיר את האינטרסים החיוניים הקשורים בקידום הקשרים עם ישראל כבני ערובה לפריצת דרך מדינית, שספק אם ומתי תגיע. לכך מצטרפות ההערכות הרווחות בחוגים ערביים, שלפיהן אסטרטגיית ההתניה בין הנורמליזציה לשלום הכולל לא הוכיחה את יעילותה, ונדרשת בחינה מחדש של השימוש בה ככלי לחץ על ישראל. על פי הערכות אלו, הפער במאזני הכוח בין ישראל לשכנותיה רק התרחב בשנים האחרונות, ולפיכך היא כבר לא רואה בקידום יחסיה עם מדינות ערב תמריץ מספק לוותורים מדיניים.⁹ נסיבות אלו מחייבות בעיני חלק מהמשקיפים הערבים את מדינות ערב לבחון חלופות לניהול יחסיהן עם ישראל. כך לדוגמה, טארק פהמי, ראש היחידה ללימודי ישראל במרכז למחקרי המזרח התיכון בקהיר ומי שהיה ידוע עד לא מכבר בהתנגדותו לנורמליזציה, קבע כי אסור למצרים להישאר שבויה בדפוסי העבר, ועליה לעצב "אסטרטגיית שלום חדשה" שתמתח את מסגרת היחסים עם ישראל אל מעבר למישורים הביטחוניים והמודיעיניים. הוא ציין את יכולתה של מצרים להיעזר בקשריה הטובים של ישראל בושינגטון כדי לבנות תשתית חדשה למשולש היחסים הביטחוניים והכלכליים האסטרטגיים – מצרים-ישראל-ארצות הברית.¹⁰

עיון בשיח במצרים, בירדן ובערב הסעודית מגלה כי הנורמליזציה עודנה נושא טעון, וכי הלגיטימיות שלה מוסיפה לעמוד במחלוקת ציבורית עמוקה בהיעדר שלום כולל. יחד עם זאת, מתקיים דיון ציבורי פתוח שבמסגרתו נשמעות דעות לכאן ולכאן בנושא שנחשב במשך שנים ארוכות ל"טאבו" שאין להתקרב אליו. דיוויד פולוק, חוקר ב'מכון וושינגטון למדיניות המזרח הקרוב', היטיב להגדיר את מתכונת היחסים החדשה המתפתחת בין מדינות ערב לישראל בתור "הנורמלי החדש" (The New Normal), כאשר "האויב הישראלי של אויבי אינו בהכרח ידידי, אך הוא עשוי להפוך לשותפי".¹¹ בנסיבות הגיאוגרפיות הקיימות, התנגדות גורפת לנורמליזציה נתפסת בקרב חוגים ערביים הולכים ומתרחבים כמדיניות אנכרוניסטית, כזו שאינה משרתת את האינטרסים הלאומיים של מדינות ערב, וספק אם מניבה תועלת כלשהי לפלסטינים. כפי שהבהיר במאמר ב'אל-אהראם' הפובליציסט המצרי עבד אל-מנעם סעיד, יושב ראש מועצת המנהלים של היומון 'אל-מצרי אל-יום', על העמדה הערבית המעודכנת לשקלל משתנים חדשים: "הסכסוך או השלום עם ישראל והנורמליזציה או החרם כלפיה אינם יכולים להישען על אקסיומות בנות שני עשורים, אלא על העובדות הנוכחיות הנוגעות לישראל מצד אחד, לאזור מצד שני, לאינטרסים הערביים והמצריים מצד שלישי ולאינטרסים הפלסטיניים מצד רביעי. אנו נדרשים לחשיבה שקולה ולהבנה שהיחסים הבינלאומיים

מושתתים על מאבק, תחרות, שיתוף פעולה והערכה בלתי פוסקת של הנסיבות. אם נשכיל לעשות זאת, נימנע מלהיאבק בטחנות רוח ומלהילחם את מלחמות העבר".¹² אף על פי שהאינטרסים הפלסטיניים נדחקו למקום האחרון ברשימתו של סעיד, הם עדיין שם. משמעות הדבר היא שהתקדמות זוחלת ומוצנעת של הנורמליזציה תיתכן גם בתנאים הנוכחיים, אך המשטרים הערביים יירתעו מהטלת מלוא כובד משקלם למענה ללא התקדמות משמעותית בתהליך השלום הישראלי-פלסטיני. הדרישות הערביות המוצגות בפני ישראל נוקשות, ובראשן – הקמת מדינה פלסטינית עצמאית על בסיס גבולות 1967 שבירתה ירושלים המזרחית, אך התמורות המצופות לישראל אם תעמוד בהן טומנות הזדמנויות חסרות תקדים. תוכניות בעלות כותרות כגון "מזרח תיכון חדש", "שיתוף פעולה אזורי" ו"חזית אזורית משותפת", אשר עוררו רתיעה וחשדנות בעולם הערבי כשהוצעו בעבר על ידי ישראל, מוגשות עתה לפתחה כיוזמות ערביות בלתי רשמיות.¹³ דוגמה אחת מני רבות לכך היא תוכניתו של סעד אל-דין אבראהים, מנהל 'מרכז אבן ח'לדון למחקרי פיתוח' בקהיר, אשר פורסמה באוגוסט 2016 ב'אל-מצרי אל-יום' תחת הכותרת "ממאבק וחרם לאינטגרציה ופיתוח". מתווה התוכנית כולל כינון שותפויות כלכליות ואזוריות שבמרכזן מצרים וישראל, אשר עתידות לצאת אל הפועל בכפוף להקמת מדינה פלסטינית ובמקביל להכרה ערבית כוללת במדינת ישראל. המודל המוצע לתוכנית הוא של יחסי צרפת-גרמניה, אשר ייסדו לאחר מלחמת העולם השנייה גוש כלכלי ששימש בסיס להקמת האיחוד האירופי. לדברי אבראהים, פירות מימושו של מודל זה במזרח התיכון יכללו בין היתר: חידוש הקשר היבשתי, האנושי והמסחרי בין מדינות הלבנט (עיראק, סוריה, לבנון וירדן) למדינות המערב (מאוריטניה, מרוקו אלג'יריה, תוניסיה ולוב) דרך מצרים וישראל; הקמת שוקי עבודה וצרכנות מזרח-תיכוניים שימשכו השקעות אזוריות ועולמיות רחבות היקף; עצירת מרוץ החימוש האזורי והפניית תקציבי נשק למטרות פיתוח; וקידום תהליכי דמוקרטיזציה.¹⁴

סיכום

מדינות ערב הסוניות מעוניינות בעת הנוכחית בקידום תהליך השלום הישראלי-פלסטיני מתוך מחויבות לפלסטינים, ויותר מכך – מתוך דאגה לאינטרסים שלהן עצמן: החלשת כוחות אסלאמיסטיים הניזונים, לשיטתן, מהסכסוך עם ישראל ומאיימים על משטריהן; חיזוק מעמדן האזורי והבינלאומי דרך מילוי תפקיד במשא ומתן לשלום; ורכישת לגיטימיות ציבורית להרחבת מסגרת הנורמליזציה בין לבין ישראל. עבור ישראל, מגמות אלו מדגישות את הערך המוסף הגלום בנתיבי הסדרה אזוריים של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, ואת פוטנציאל הפיכתה של יוזמת השלום הערבית, עם

תיקונים והתאמות, לבסיס מועיל למשא ומתן לשלום. בגיבוי ערבי ואסלאמי רחב עשויים הפלסטינים להתגמש בעמדותיהם ולגלות נכונות לפשרות היסטוריות בסוגיות הליבה הנפוצות ביותר של הסדר הקבע, ובראשן זכות השיבה וירושלים. הצלחת משא ומתן מסוג זה, אשר יתנהל תחת קורת-גג ערבית, צפויה לסלול את הדרך לכינון שיתופי פעולה חסרי תקדים בין ישראל לשכנותיה במגוון מישורים – הביטחוני, המדיני והכלכלי.

בשקלול ההזדמנויות האזוריות העומדות בפני ישראל בפתח שנת 2017, עליה להביא בחשבון את המבוכה שעמה מתמודדים משטרים ערביים לנוכח הפער הניכר בין הכרתם בתועלת הגלומה בפיתוח יחסי גומלין עם ישראל לבין ההסתייגות הציבורית הרווחת מקידום. מטאפורה הולמת לדו-ערכיות שליוותה בשנה החולפת את הדילמה הערבית סביב היחסים עם ישראל נראתה דווקא על מזרן הג'ודו באולימפיאדת ריו 2016: הג'ודוקא המצרי אסלאם אל-שהאבי עלה להתחרות מול יריבו הישראלי אורי ששון, אך סירב ללחוץ את ידו; קד קידה בתחילת הקרב אך לא בסופו; נעתר לנורמליזציה עם "האויב הציוני" אך גם נמנע ממנה. סתירות אלו בהתנהלותו של הספורטאי היחיד שיקפו את סבך הניגודים החריפים שבהם שרוי העולם הערבי בכללותו, אשר נאלץ לתמרן בין המיתוס של ישראל כ"אויב היסטורי" מחד גיסא, המציאות של הסכמי שלום ערביים-ישראליים איתנים ואינטרסים אסטרטגיים משותפים מאידך גיסא, ובתווך – בעיה פלסטינית שפתרונה אינו נראה באופק, לפי שעה.

הערות

- 1 באהי חסן, "א-סיסי סטה מן הטקסט הכתוב באו"ם: על ישראל להקים מדינה פלסטינית", **אל-מצרי אל-יום**, 21 בספטמבר 2016, www.almasryalyoum.com/news/details/1011985
- 2 "Egypt's Sisi lends backing to Israel-Palestinian peace efforts", Reuters, May 17, 2016, www.reuters.com/article/us-israel-palestinians-egypt-idUSKCN0Y81FQ
- 3 ברק רביד, "גנרל סעודי בדימוס ביקר בארץ ונפגש עם מנכ"ל משרד החוץ", **הארץ**, 22 ביולי 2016, www.haaretz.co.il/news/politics/1.3015268
- 4 "נאום ראש הממשלה נתניהו בעצרת הכללית של האו"ם", משרד החוץ, 22 בספטמבר 2016, http://mfa.gov.il/MFAHEB/PressRoom/Pages/PM-Netanyahu-addresses-the-United-Nations-General-Assembly_220916.aspx
- 5 "נאום הנשיא בפני פסגת הלא מזדהות בוונצואלה", **אל-אהראם**, 19 בספטמבר 2016, www.ahram.org.eg/NewsQ/551608.aspx
- 6 שאדי עבדאללה, "המצב במזרח התיכון הוא שיקוף של סכסוכים בינלאומיים", **אל-אהראם**, 22 בספטמבר 2016, www.ahram.org.eg/NewsQ/552214.aspx
- 7 ג'קי חוגי, "הנציג הסעודי לאזור: עדיין מוקדם לבקר בתל אביב", גלי צה"ל, 24 ביולי 2016, <http://glz.co.il/1064-85966-he/Galatz.aspx>
- 8 ניוטון, "נהיגה בהוגנות עם המזרח התיכון", **אל-מצרי אל-יום**, 14 בספטמבר 2016

- http://www.almasryalyoum.com/news/details/1009191; ניוטון, "מצרים + ישראל + ארצות הברית = שלום", **אל-מצרי אל-יום**, 15 בספטמבר 2016, <http://www.almasryalyoum.com/news/details/1009511>
- 9 עמר אל-שובכי, "האם יתקדם תהליך השלום?", **אל-מצרי אל-יום**, 11 ביולי 2016, www.almasryalyoum.com/news/details/977234; עבד אל-מנעם סעיד, "השאלה הישראלית", **אל-אהראם**, 20 ביולי 2016, <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/538578.aspx>
- 10 טארק פהמי, "הנורמליזציה והשלום המצרי החדש עם ישראל", **אל-שרוק**, 29 ביולי 2016, <http://www.shorouknews.com/columns/view.aspx?cdate=29072016&id=9362842b-9a9d-466b-a9d4-e55f4139df98>
- David Pollock, "The New Normal: Today's Arab Debate Over Ties With Israel," Fikra Forum, 11 August 25, 2016, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/the-new-normal-todays-arab-debate-over-ties-with-israel>
- 12 עבד אל-מנעם סעיד, "בחזרה לשאלה הישראלית", **אל-אהראם**, 17 באוגוסט 2016, <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/544284.aspx>
- 13 אופיר וינטר, "'המזרח התיכון החדש': הגרסה המצרית", **מבט על**, גיליון 826, 7 ביוני 2016, <http://heb.inss.org.il/index.aspx?id=4354&articleid=11897>
- 14 סעד אל-דין אבראהים, "ממאבק וחרם לאינטגרציה ופיתוח", **אל-מצרי אל-יום**, 19 באוגוסט 2016, <http://www.almasryalyoum.com/news/details/996306>